

DEPORTÁCIE SLOVENSKÝCH ŽIDOV V PRIEBEHU 2. SVETOVEJ VOJNY**POZNÁMKY**

Mgr. Katarína **RISTVEYOVÁ**, PhD.

ÚVOD

Prvá polovica dvadsiateho storočia bola plná zmien a veľkých dejinných udalostí. Dve svetové vojny zasiahli nielen do politického života naprieč všetkými kontinentmi, ale ovplyvnili i bežný život civilného obyvateľstva v dotknutých krajinách. Medzi najtragickejšie udalosti sa okrem vojnových konfliktov zaraďuje aj holokaust. Priemyselná genocída takých rozmerov nemala dovtedy na svete obdoby. Práve preto je holokaust ako desivé memento druhej svetovej vojny doteraz tak často pertraktovaný nie len v svetovej, ale aj slovenskej historiografii. Téma rezonuje v dnešnej slovenskej spoločnosti o to viac, že počas štyridsaťročného obdobia komunizmu bola tabuizovaná, skresľovaná a zideologizovaná. Pád komunistického režimu uvoľnil obmedzenia, ktoré autori skúmajúci fenomén holokaustu pociťovali. Novonadobudnutá pluralita názorov, žiaľ, viedla aj k znovuzrozeniu predsudkov a antisemitských stereotypov ústiacich do obhajoby režimu Slovenského štátu. Literatúra a spomienky predstaviteľov ľudáckej emigrácie preberali niektorí autori bez náležitého podrobenia kritike. Boom, ktorý nastal v historiografii, však priniesol mnoho kľúčových prác rozoberajúcich danú problematiku. Bezpochyby medzi ne patria diela Ivana Kamenca, Eduarda Nižňanského, Kataríny Hradskej či Ješajahua A. Jelínka, podložené extenzívnym výskumom. V posledných rokoch sa rozmohla mikrohistória zaoberajúca sa podrobným skúmaním parciálnych otázok fenoménov holokaustu a deportácií na Slovensku. Do skupiny komparatívnych fašistických štúdií, ktoré poskytujú širší pohľad na problematiku antisemitizmu na Slovensku, patria práce Antona Hruboňa nastavujúce budúci trend v slovenskej historiografii. Ďalší výskum, aj keď len ťažko prinesie doteraz nepublikované informácie, môže viesť k lepšiemu pochopeniu antisemitizmu v slovenskej spoločnosti zažívajúcemu nový rozmach na politickej scéne na Slovensku a k nastaveniu vhodných stratégií v boji proti extrémizmu a xenofóbii.

1 POSTAVENIE ŽIDOV NA SLOVENSKU PRED ROKOM 1938

Ako súčasť Uhorska sa územie Slovenska radilo už v stredoveku k multietnickým oblastiam. Jeho mnohonárodnostný ráz nezmenila ani vlna národnooslobodzovacích bojov, ktorá sa prehnala v 19. storočí Európou, ani maďarizácia z obdobia rakúsko-uhorského dualizmu. Zrovnoprávnenie židovského obyvateľstva a jeho ekonomická emancipácia v období, keď sa iné menšiny v Uhorsku cítili existenčne ohrozené, však spôsobilo nárast antisemitských nálad aj na Slovensku. Židia, často používajúci v mnohonárodnostných mestách v komunikácii okrem jidiš aj maďarský jazyk, boli v slovenskej spoločnosti neraz vnímaní ako nástroj maďarských nacionalistov na pomadžarčenie iných minorít. Navyše, nemalý počet katolíckych a v menšej miere aj evanjelických kňazov v krajine sa ostro postavil voči emancipačným sna-

POZNÁMKY

hám židovskej náboženskej obce a brojil proti ich rovnému právnemu postaveniu na všetkých „frontoch“, obviňujúc zo všetkého zlého, čo postretlo kresťanské obyvateľstvo, svojich židovských spoluobčanov a susedov. Podľa jeho vonkajších prejavov historik Ivan Kamenec rozdelil antisemitizmus 19. storočia na Slovensku na tri základné skupiny:

1. tradičný náboženský antijudaizmus označujúci Židov za vrahov Krista;
2. hospodársko-sociálny antisemitizmus, ktorý videl v Židoch vykorisťovateľov slovenského národa, „vekslákov“ a príčinu väčšiny sociálnych problémov národa;
3. nacionálny antisemitizmus prameniacy zo spomínanej maďarizácie a zdanlivej ochotnej asimilácie Židov s „maďarskými utláčateľmi“ v Rakúsko-Uhorsku.

Napriek prítomnosti antisemitizmu vo všetkých oblastiach každodenného života v monarchii, Židia v tomto období zažívali v krajine rozmach (vznik židovských škôl, ich náboženské a politické zrovnoprávnenie, atď.). Okrem hanlivých výstupov sa v slovenskej tlači objavovalo aj vyzdvihovanie kladných vlastností izraelitov, ktoré mali slúžiť ako príklad slovenskému kresťanskému obyvateľstvu. (napr. ekonomická obratnosť židovskej komunity). Keď sa objavili antisemitsky motivované demonštrácie a nepokoje, úradnou mocou, ktorá si želala udržať pokoj, boli potlačené. Štátna ochrana vytvárala v židovskej komunite pocit vernosti voči monarchii, ktorá sa prejavila aj počas prvej svetovej vojny.

Prvé roky po konci tzv. Veľkej vojny predstavovali pre všetkých v strednej Európe prechodné obdobie. Kým sa uzatvárali mierové dohody a etablovali nástupnícke štáty, vojaci sa vracali z frontov domov. Na Slovensku boli tieto roky sprevádzané politickou radikalizáciou a nárastom protižidovských nálad. Napriek prejavenej vernosti k monarchii a splneniu si vojenskej povinnosti, boli Židia na základe niektorých individuálnych prípadov kolektívne označovaní po svojom príchode domov za zbehov, ktorí sa peniazmi vykúpili z vojenskej služby, zradcov, udavačov a nepriateľov. Slovné útoky čoskoro prerástli do prepádov, rabovania, dokonca spontánnych vrážd. Navráťivší vojaci si pojem sloboda predstavovali po svojom, a tak dali voľný priebeh svojmu nerešpektovaniu súkromného vlastníctva. „Sloboda“ sa rovnala slobodnému okradnutiu Žida o jeho majetok či obživu. Rabovačky ospravedlňovali židovským „vykorisťovaním“ majoritného obyvateľstva v ére bývalého režimu. Pri pohľade na útoky na židovskú komunitu sa časť Židov krátko po vojne angažovala za zachovanie Uhorského kráľovstva v pôvodných hraniciach.

Po skončení 1. svetovej vojny a následnom rozpade rakúsko-uhorskej monarchie vznikla 28. októbra 1918 Československá republika, ktorej súčasťou sa stalo územie Slovenska a, oficiálne od 10. septembra 1919, aj Podkarpatská Rus. Československá republika sa stala unitárnym štátom s parlamentnou demokraciou, v ktorej členovia parlamentu boli volení vo všeobecných voľbách. Národnostné menšiny sa mohli slobodne združovať v rôznych organizáciách, politických stranách a spolkoch. Občiansky princíp, na ktorom bola Československá republika založená, umožnil občanom vytvoriť si k novému štátnemu útvaru lojalitu za pomerne krátky čas.

POZNÁMKY

Nový štát poskytoval svojim židovským občanom oveľa viac možností pre ich všestranný rozvoj. Ústava im priniesla možnosť verejne deklarovať nielen svoje náboženstvo, ale aj národnosť: získali status a práva národnostnej menšiny. Možnosť prihlásiť sa k židovskej národnosti spôsobila rozmach židovského nacionalistického hnutia – sionizmu. Pri sčítaní obyvateľstva v roku 1921 si až 54 % obyvateľstva židovského pôvodu uviedlo židovskú národnosť. Z celkového počtu cca 136 000 vyznávačov izraelskej viery na Slovensku sa k židovskej národnosti prihlásilo približne 70 000 osôb. Možnosť realizovať sa v politickom živote krajiny v roku 1919 umožnila vznik Židovskej strany a Zjednotenej socialistickej sionistickej strany. Obe mali celoštátnu pôsobnosť a vo voľbách mohli kandidovať do Národného zhromaždenia. Napriek svojmu sionistickému zameraniu vyjadrovali lojalitu voči ČSR. Židia mohli pôsobiť aj v mestských zastupiteľstvách.

Vznikli mnohé kultúrne, mládežnícke, ženské, telovýchovné a iné záujmové židovské organizácie. Zlepšovanie existenčných podmienok prispelo k zbližovaniu židovského obyvateľstva s majoritou, čím sa postupne odstraňovali náboženské, jazykové a ideové prepojenia komunity s bývalým Uhorskom. Vznikol Zväz slovenských Židov, ktorý mal asimiláciu so slovenským národom deklarovanú aj v programovom vyhlásení. V priebehu ďalších rokov nastal výrazný nárast prihlásenia sa Židov k československej národnosti. Vzájomné slovensko-židovské vzťahy aj naďalej prechádzali striedavo obdobiami tolerancie a zhoršených pomerov. Izolovanosť komunít i výrazné zastúpenie Židov v slobodných povolaniach boli častokrát zdrojom výčitiek a nepochopenia zo strany kresťanskej väčšiny. Napríklad *Slovák*, tlačový orgán Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, od 30. rokov 20. storočia podrobne informoval o židovskom politickom živote v ČSR aj protižidovských opatreniach zavádzaných inými štátmi. Členovia židovskej komunity napriek tomu považovali obdobie ČSR za zlatý vek slovenského židovstva.

2 CESTA K SLOVENSKÉMU HOLOKAUSTU

Napriek rozsiahlym demokratickým občianskym právam garantovaným Ústavou z 29. februára 1920 sa časť slovenských politických strán dlhodobo usilovala o získanie autonómneho postavenia Slovenska v rámci Československej republiky. Vhodný čas na zintenzívnenie nátlaku voči vláde prišiel spolu s teritoriálnymi požiadavkami Nemecka a Maďarska. Oslabená vláda v Prahe už nedokázala odolávať tlakom zvonka ani zvnútra krajiny a po Mníchovskej dohode z konca septembra 1938, na základe ktorej ČSR musela odstúpiť hitlerovskému Nemecku oblasť Sudet, autonomisticky orientovaná Hlinkova slovenská ľudová strana ako najsilnejšie politické zoskupenie, pasujúce sa vďaka volebným výsledkom do pozície „hovorca národa“, vyhlásilo 6. októbra 1938 v Žiline autonómiu Slovenska.

2.1 Obdobie autonómie

Zmena právneho usporiadania krajiny znamenala nové podmienky aj pre židovskú komunitu. V rovnakom čase ako vyhlásenie autonómie Slovenska prebiehali medzi maďarskými a česko-slovenskými predstaviteľmi bilaterálne rokovania

POZNÁMKY

v Komárne, ktoré mali vyriešiť územné nároky Maďarska voči ČSR. Na rokovania boli prizvaní už aj zástupcovia autonómnej Slovenskej krajiny. Keďže však ani jedna zo strán nebola ochotná pristúpiť na kompromis, s ktorým by tá druhá súhlasila, spor musel byť postúpený arbitrážnej komisii zloženej zo zástupcov fašistických mocností, Nemecka a Talianska. Viedenská arbitráž z 2. novembra 1938 znamenala pre slovenskú politickú scénu sklamanie. HSL'S sa obávala možného oslabenia svojich pozícií, a tak si našla „obetných baránkov“, ktorým (spoločne s kritizovanou centrálnou československou vládou) túto zahraničnopolitickú porážku pripísala. Obvinenia voči Židom – „maďarským agentom“, pracujúcim na obnovení veľkého Uhorska, sa začali znovu objavovať vo verejnom diskurze. Spolky, údajne patriace „slobodomurárskym Židom“, boli postupne likvidované. Už počas obsadzovania arbitrážneho územia maďarskými vojskami rozhodla slovenská autonómna vláda o deportáciách asi 7 500 Židov z územia Slovenska. Takzvané „postrky“ uskutočnili okresné úrady, policajné stanice a jednotky Hlinkových gárd na priamy rozkaz predsedu autonómnej vlády Jozefa Tisa. Postrkovanie sa malo týkať najmä nemajetných židovských rodín z južného Slovenska, Židov s cudzou štátnou príslušnosťou, aj bez domovského práva. Príslušné jednotky mali na základe súpisov poskytnutých okresnými úradmi zaviesť celé rodiny niekoľko kilometrov za demarkačnú líniu nových arbitrážnych hraníc, ktoré deň na to mala obsadiť maďarská armáda. Slovenskú autonómnu vládu nezastavilo ani to, že bola ešte stále formálne súčasťou demokratickej Česko-slovenskej republiky, ktorej platný legislatívny systém podobné kroky nedovoľoval. Väčšina deportovaných sa následne vrátila domov. Časť tých, ktorí sa však nevrátili (asi 700 Židov), zostala na tzv. „území nikoho“ na pomedzí slovensko-maďarských hraníc, kde vznikli prvé tábory (Miloslavov, Veľký Kýr) pre osoby, ktoré nechceli prijať ani jedna strana. Aj keď „postrková“ akcia nebola úspešná, predznamenovala menšinovú politiku o päť mesiacov neskôr vzniknutej Slovenskej štátu namierenú voči židovskému obyvateľstvu. Na sformulovanie konkrétnych krokov – prvých protižidovských právnych noriem – mala pracovať komisia na riešenie židovskej otázky vytvorená v januári 1939. Kým umiernené krídlo HSL'S chcelo pri riešení židovskej otázky postupovať na základe princípu „*numerus clausus*“ (obmedziť ich vplyv a postavenie vo verejnom živote na 4 %, čo predstavovalo zastúpenie Židov v slovenskej spoločnosti), radikálni členovia strany presadzovali úplné vyčlenenie židovskej komunity zo spoločenského života na Slovensku.

2.2 Protižidovské zákonodarstvo Slovenského štátu

Dňa 14. marca 1939 vznikol samostatný Slovenský štát za výraznej pomoci nacistického Nemecka. Na druhý deň Nemecká ríša obsadila zvyšok českých krajín, kde vyhlásila Protektorát Čechy a Morava. Maďarsko využilo novú situáciu a obsadilo územie zostatkovej Podkarpatskej Rusi, neobsadenej po prvej Viedenskej arbitráži. Teritoriálne zmeny, ktoré nastali logicky spôsobili aj úbytok obyvateľstva začleneného do iných štátnych útvarov. Medzi nimi nechýbali ani Židia, ktorých komunita sa z približne 135 000 členov počas prvých rokov existencie Československa scvrkla na území okliešteného Slovenska na úroveň asi 90 000.



Obrázok 1: Bývalá židovská štvrť pod hradom v Bratislave

(Zdroj: SNA Bratislava, f. STK)

Slovenský štát existoval len mesiac, keď jeho čelní predstavitelia prijali *Vládne nariadenie o vymedzení pojmu žid a obmedzení počtu židov v niektorých slobodných povolaniach* z 18. apríla 1939. Okrem zníženia počtu Židov vykonávajúcich povolania, akými boli napríklad advokát, lekár, lekárnik, či redaktor, toto nariadenie predstavovalo prvú legislatívnu definíciu pojmu Žid vychádzajúcu z konfesijného princípu. Nasledovali ďalšie vládne nariadenia s mocou zákonov, ktoré postupne vylučovali Židov z verejného a hospodárskeho života krajiny. Prvý arizačný zákon bol prijatý v apríli 1940. Na jeho základe mali židovskí majitelia v rámci tzv. „dobrovoľnej arizácie“ navrhnuť kvalifikovaného kresťana, ktorý by odkúpil, resp. získal podiel vo výške aspoň 51 % ich firmy. Zákon umožňoval Židom ostať v menšinovom spoluvlastníctve podniku. Keďže prioritou HSLŠ bola spočiatku konsolidácia režimu v novom štáte, protižidovské nariadenia prijaté v tejto fáze mali za úlohu postupne pauperizovať židovskú komunitu a následne sa zbaviť čo najväčšieho počtu Židov dobrovoľnou emigráciou (najmä do Palestíny, ktorá už od roku 1939 prijímala emigrantov). Túto možnosť však využilo do leta 1940 len okolo 6 000 osôb, čo spôsobilo nespokojnosť slovenskej vlády.

Obrat v riešení židovskej otázky nastal po salzburských rokovaníach Adolfa Hitlera s Jozefom Tisom z konca júla 1940. Ich výsledkom bolo posilnenie pozícií radikálneho krídla HSLŠ reprezentovaného Vojtechom Tukom a Alexandrom Machom, ktoré žiadalo expresné riešenie židovského „problému“. Medzi nacistickými poradcami zabezpečujúcimi nové smerovanie slovenskej domácej aj zahraničnej politiky v súlade so záujmami Nemeckej ríše prišiel na Slovensko aj Dieter Wisliceny – poradca (tzv. beráter) pre židovskú otázku. Wisliceny prišiel s vopred premyslenou koncepciou konečného riešenia židovskej otázky na Slovensku: vziať židovským občanom majetky a živobytie, čím mal z pseudoprotblému vzniknúť skutočný so-

POZNÁMKY

ciálny problém, ktorého jediným riešením bude vysťahovanie ožobračenej minority z územia Slovenska. Pomocnou rukou novej vlny opatrení voči Židom sa stal Ústredný hospodársky úrad (ÚHÚ), na čele s Augustínom Morávkom, podliehajúci priamo Vojtechovi Tukovi ako predsedovi vlády. Židia podľa nariadenia museli úradom nahlásiť svoje nehnuteľnosti, ich bankové účty boli zmrazené a mohli si z nich vyberať týždenne len povolenú sumu. Ich hnutelným i nehnuteľným majetkom disponoval ÚHÚ. Schválenie druhého arizačného zákona znamenalo likvidáciu takmer 10 000 židovských podnikov a arizáciu ďalších 2 300 firiem pod taktovkou Ústredného hospodárskeho úradu. V septembri 1940 vznikla Ústredňa Židov (ÚŽ) ako jediná povolená židovská organizácia na Slovensku. Všetky ostatné židovské organizácie boli rozpustené a členstvo v Ústredni bolo pre všetkých Židov povinné. ÚŽ podliehala priamo Ústrednému hospodárskemu úradu a mala zastupovať záujmy židovskej komunity na Slovensku.

Protižidovské opatrenia na Slovensku kulminovali prijatím vládneho nariadenia č. 198/41 (tzv. *Židovského kódexu*) dňa 9. septembra 1941. Podľa vzoru norimberských zákonov nová právna norma vymedzovala pojem Žid na základe rasového a nie náboženského princípu a drakonicky regulovala verejný a hospodársky život židovskej komunity, ako aj jej občianske práva. Kódex nariaďoval Židom, zbaveným majetku a občianskych práv, nosenie rozlišovacieho znaku – žltej šesťcípkej hviezdy na viditeľnom mieste. Keďže pod rasový princíp spadali podľa zákona už i pokrstení a poloviční Židia, a dokonca aj zmiešané manželstvá, bol Židovský kódex považovaný za prísnejší ako nacistické zákony.



Obrázok 2: Židovskí internanti pri práci v tábore na území Slovenska

(Zdroj: SNA Bratislava, f. STK)

2.3 Prvá vlna deportácií v roku 1942

POZNÁMKY

Arizácie a cielené ochudobňovanie Židov vytvorili na Slovensku sociálny problém. Z 22 000 ekonomicky sebestačných židovských domácností prišlo asi 16 000 o možnosť zaobstaráť si obživu. Nepomohli ani snahy Ústredne Židov o rekvalifikáciu či pridelenie nových pracovných pozícií pre Židov, ktorým štát vzal podniky. Predpoklady Wislicenyho sa potvrdili. Slovenský štát sa vlastným pričinením potreboval zbaviť ochudobnenej komunity. Prvé úvahy o deportovaní židovských občanov na územie okupovaného Poľska vznikli už v roku 1941 na základe rozhovorov Augustína Morávka s Dieterom Wislicenym. Následne v októbri toho istého roku absolvovala slovenská delegácia rokovania v Hitlerovom hlavnom stane v Rastenburgu s Heinrichom Himmlerom o plánoch na riešenie židovskej otázky na Slovensku. V tom čase už Nemci realizovali deportácie z Viedne a Protektorátu na územie Generálneho gubernátu a svoju skúsenú pomocnú ruku ponúkli aj slovenským predstaviteľom.

Prvotným impulzom príprav deportácií sa stali rokovania o navýšení kontingentu slovenských pracovných síl v Nemecku. Slovensko ponúklo ako náhradu za požadované pracovné sily poslať 20 000 práceschopných Židov. Na základe dohody s nemeckou stranou, ukotvanej v ústavnom zákone z 15. mája 1942, mali Židia po prekročení štátnej hranice prísť o občianstvo Slovenskej republiky a Slovensko sa zaviazalo zaplatiť za každého vysťahovaného Žida 500 ríšskych mariek ako „osídľovací poplatok“.

Jedným z prvých krokov pred deportáciami bolo vytvorenie tzv. Súpisu Židov na základe nariadenia ministerstva vnútra, ktorý zostavovali okresné a notárske úrady na celom území Slovenska. Aby malo vysťahovanie Židov logisticky zdarný priebeh, musela slovenská vláda zabrániť ich sťahovaniu a premiestňovaniu naprieč krajinou. Pre tento účel prijala rad opatrení: Židia museli nosiť väčšie označenie na odeve (až 10 cm hviezdu), povinnosť označenia domov a bytov obývaných Židmi hviezdou nad vchodovými dverami, zákaz sťahovať sa z miesta bydliska, zákaz zdržiavať sa mimo miesta svojho bydliska medzi 18. hodinou večer a 8. hodinou ráno.

Plán priebehu deportácií bol nasledovný: Židia, určení na deportácie, mali byť zaistení u seba doma. V deň odchodu mali od okresných úradov dostať tzv. zvolávacie lístky, ktoré im poskytlí hodinu na zbalenie si potrebných vecí (šatstvo, zubná kefka, jedlo na tri dni). Dané osoby sa mali následne dostaviť na vopred určené koncentračné miesto v okrese, odkiaľ ich ozbrojená eskorta (zväčša členovia Hlinkovej gardy alebo nemeckých jednotiek Freiwillige Schutzstaffel) odviedla do jedného z piatich koncentračných stredísk, ktoré vznikli na Slovensku (pracovné tábory v Novákoch a Seredi, strediská v Bratislave-Patrónke, Žiline a Poprade). Tu mali byť podrobení prehliadke, počas ktorej im vzali nepovolené veci, akými boli napríklad šperky, peniaze, zápalky, cigarety a iné cennosti. Z koncentračných stredísk mali po maximálne troch dňoch nastúpiť do transportov, ktoré smerovali na územie okupovaného Poľska, kde si ich prevzali nemecké orgány. Konečnou zastávkou transportov zo Slovenska mal byť Osvienčim (Auschwitz), resp. lublinská oblasť.

POZNÁMKY

Na základe dohody s nemeckou stranou mal jeden transport obsiahnuť tisíc osôb, v jednom dobytčom vagóne sa malo nachádzať asi 40 ľudí.



Obrázok 3: Deportácie Židov zo Slovenska

(Zdroj: SNA Bratislava, f. STK)

Prvý transport s vyše 900 práceschopnými slobodnými židovskými ženami a dievčatami vo veku 16 až 45 rokov bol vypravený z Popradu dňa 25. marca 1942. Jeho cieľovou stanicou bol Osvienčim. Medzi 25. marcom a 4. aprílom 1942 odišlo zo Slovenska osem transportov. Všetky transporty boli rozdelené na mužské a ženské. Na základe návrhu Alexandra Macha sa 11. apríla 1942 začalo s tzv. rodinnými transportmi. Napriek tomu, že na Slovenku prebiehali deportácie už dva mesiace, ústavný zákon o vysťahovaní Židov nadobudol účinnosť až po prerokovaní Snemom Slovenskej republiky v máji 1942 a podpise prezidenta. Deportácie tak nabrali rýchly spád a v prvej vlne do jesene bolo zo Slovenska násilne vyvezených vyše 57 000 Židov v 57 vypravených transportoch. Do Osvienčimu smerovalo 19 transportov s vyše 18 000 osobami a do lublinskej oblasti 38 transportov (okolo 39 000 Židov). Transporty boli pozastavené v októbri 1942. Posledný transport bol vypravený 20. októbra.



Obrázok 4: Jozef Tiso, ktorý podpisom schválil deportácie slovenských Židov

(Zdroj: SNA Bratislava, f. STK)

2.4 Druhá deportačná vlna na Slovensku

Na Slovensku zostalo po prvej deportačnej vlne a zúfalých migráciách do susedného Maďarska, odkiaľ v danom čase transporty neprebíhali, ešte okolo 16 000 Židov (časť z nich chránená prezidentskými a ministerskými výnimkami, ktoré sa vzťahovali na celú rodinu). Aj keď sa minister vnútra Alexander Mach vo februári 1943 v Ružomberku vyhráždal, že transporty obnoví už v marci alebo apríli, nestalo sa tak. Hoci boli deportácie zo Slovenska na čas pozastavené, konečné riešenie židovskej otázky ešte nepovedalo svoje posledné slovo. Nemecko vyvíjalo tlak na slovenskú vládu, aby židovskú otázku vyriešila raz a navždy. Tlak zosilnel potom, čo nemecké jednotky v marci 1944 obsadili Maďarsko. Edmund Veessenmayer, novovymenovaný splnomocnenec v Maďarsku, žiadal koordinovaný postup Maďarska a Slovenska (najmä s nemeckým vyslancom na Slovensku Hannsom Ludinom) v riešení židovskej otázky.



Obrázok 5: Predstavitelia radikálneho krídla HSL'S – V. Tuka a A. Mach
s nemeckým vyslancom H. Ludinom
(Zdroj: SNA Bratislava, f. STK)

Obdobie „ticha“ bolo prerušené 29. augusta 1944 vypuknutím Slovenského národného povstania. Ľudácky režim obvinil zo zorganizovania povstania okrem Čechov, evanjelikov a komunistov, aj Židov. Po potlačení SNP tak nemeckým okupačným vojskám a obzvlášť zložkám *Einsatzgruppe H* nič nebránilo v implementácii konečného riešenia židovskej otázky na Slovensku. Tentoraz plne v ich réžii. Udelené výnimky stratili svoju platnosť. Začiatok druhej vlny deportácií predznamenal príchod Aloisa Brunnera, blízkeho spolupracovníka Adolfa Eichmanna, so skúsenosťami z organizovania transportov vo Francúzsku a Grécku.

Pomocou razíí začali nemecké jednotky zhromažďovať Židov v pracovnom tábore v Seredi. Od septembra 1944 do marca 1945 bolo zo Slovenska vypravených ďalších 11 transportov s približne 12 000 osobami. Vzhľadom na približujú-

POZNÁMKY

cu sa Červenú armádu nesmerovali transporty v záverečných mesiacoch vojny do vyhladzovacích táborov na území okupovaného Poľska, ale do táborov v Terezíne, Sachsenhausene, Ravensbrücku a Bergen-Belsene. Okrem Židov, deportovaných mimo Slovenska v rámci druhej vlny transportov, sa niekoľko stoviek ďalších stalo obeťou jednotiek *Einsatzgruppe H* operujúcich na Slovensku po vypuknutí SNP, ktorí boli zavraždení priamo na mieste. Trpkým mementom metódy tzv. „zvláštneho zaobchádzania“ (*Sonderbehandlung*) sú najväčšie masové vraždy v modernej histórii Slovenska v lokalitách Kremnička a Nemecká, kde sa na strieľaní Židov, Rómov, domácich i zahraničných účastníkov odboja a ich podporovateľov okrem príslušníkov špeciálnych nemeckých kománd podieľali aj slovenskí príslušníci pohotovostných oddielov Hlinkovej gardy.

3 ZÁVER

Dňa 8. mája 1945 sa druhá svetová vojna v Európe definitívne skončila a s ňou aj rasové zákonodarstvo Slovenského štátu. Československo bolo obnovené vo svojich predmníchovských hraniciach a jeho spoločnosť sa musela vyrovnáť s následkami riešenia židovskej otázky predošlými režimami. Oproti predvojnovému stavu sa počty zdecimovanej židovskej komunity znížili o viac ako stotisíc osôb. Holokaust na Slovensku tak prežila len približne pätina Židov z pôvodného stavu, čo sa zákonnite podpísalo tiež na pretrhnutí kontinuity kultúrneho a náboženského pôsobenia židovskej obce na Slovensku.

Po roku 1945 sa spomedzi centier židovstva ako prvé obnovili náboženské obce v dvoch najväčších mestách na Slovensku – Bratislave a Košiciach. V krátkej dobe však došlo k obnoveniu náboženských obcí v 120 mestách Slovenska (z medzivojnových 246). Členovia židovskej komunity začali po vojne odchádzať z vidieka najmä do mestského prostredia, ktoré svojou anonymitou prispievalo k opätovnej fyzickej a psychickej regenerácii, podpore a pomoci zo strany komunity, no prinášali taktiež možnosti náboženského a vzdelanostného rastu.

Antisemitizmus však na Slovensku prežíval vo svojej skrytej či otvorenej forme aj po vojne. Už v lete 1945 v Bratislave a 24. septembra 1945 v Topoľčanoch sa prejavili protižidovské nálady majoritného obyvateľstva. Topoľčiansky pogrom prerástol v najväčšiu protižidovskú akciu od ukončenia vojny. Vyvolaním pogromov sa antisemiti snažili docieľiť odchod Židov z miest, ktoré boli pred vojnou ich domovmi, najmä pre obavy prinavrátenia majetku do rúk pôvodným židovským majiteľom. Ďalšie prejavy antisemitizmu sa vyskytli v súvislosti s prerozdeľovaním štátnej podpory obetiam rasového prenasledovania. Šírili sa hlavne v severovýchodných oblastiach Slovenska vo forme nepokojov a manifestácií.

Skúsenosti z negatívnych prejavov v spoločnosti primäli mnohých Židov k rozhodnutiu emigrovať z krajiny už koncom roku 1945. Od roku 1945 do roku 1949 takýmto spôsobom opustilo ČSR približne cca 20 000 osôb. Počet židovských náboženských obcí na Slovensku klesol z povojnových vyše 120 na 25, čo znamenalo pokles o 80 %. Vystažovalci smerovali okrem Blízkeho východu, kde v roku 1948 vznikol Izrael, aj do USA, Spojeného kráľovstva, Argentíny, Francúzska či Kanady.

Nástup komunistického režimu v roku 1948 priniesol novú náboženskú, kultúrnu a jazykovú asimiláciu v snahe o vytvorenie jednotnej socialistickej spoločnosti oslobodenej od náboženských dogiem. S týmto cieľom židovské komunity monitorovala aj Štátna bezpečnosť.

Následkom antisemitskej politiky Slovenského štátu vyúsťiacej do holokaustu a následného povojnového emigračného a asimilačného trendu žije v súčasnosti v Slovenskej republike približne už len 2 000 Židov. Tragický osud tejto menšiny zostáva výkričníkom pre ďalšie generácie, upozorňuje na to, k čomu môže vojna, hnaná nenávisťou politikou, v konečnom dôsledku dospieť.

ZOZNAM BIBLIOGRAFICKÝCH ODKAZOV

HLAVINKA, J.: Organizácia deportácií Židov zo Slovenska v roku 1942. In: *Vojnová kronika*, roč. 1, 2012, č. 1, s. 3-13. ISSN 1338-6379.

HRADSKÁ, K.: Druhá vlna deportácií. Deportácie do koncentračných táborov. In: KOVÁČOVÁ, V. a kol.: *Medzinárodná vedecká konferencia : Druhá vlna deportácií Židov zo Slovenska*. Banská Bystrica : Múzeum SNP, 2010, s. 28-35. ISBN 978-80-89514-00-7.

HRUBOŇ, A. (ed.): *Ľudácka čítanka : Sila propagandy, propaganda sily*. Bratislava : Premedia, 2019, 328 s. ISBN 978-80-8159-761-9.

HRUBOŇ, A.: „Za slovenský štát, za novú Európu!“ : *Hlinkova garda v období nemeckej okupácie*. Banská Bystrica : Múzeum SNP – AntOn Solutions, s r. o., 2015, 222 s. ISBN 978-80-89514-35-9.

HRUBOŇ, A.: *Alexander Mach : Radikál z povolania*. Bratislava : Premedia, 2018, 440 s. ISBN 978-80-8159-667-4.

HRUBOŇ, A.: Dve dejstvá tisícok tragédií : Deportácie Židov zo Slovenska v rokoch druhej svetovej vojny (pokús o bilanciu). In: ŠMIGEL, M. - TIŠLIAR, P. a kol.: *Migračné procesy Slovenska (1918 – 1948)*. Banská Bystrica : Belianum, 2014, s. 248-286. ISBN 978-80-557-0804-1.

HRUBOŇ, A.: Slovenský fašizmus. In: HRUBOŇ, A. a kol.: *Fašizmus náš slovenský*. Bratislava : Premedia, 2021, s. 17-174. ISBN 978-80-8159-811-1.

JELÍNEK, J. A.: *Dávidova hviezda pod Tatrami : Židia na Slovensku v 20. storočí*. Praha : Vydavateľstvo Jána Mlynárika IPEL, 2009. 491 s. ISBN 978-80-904134-3-6.

KAMENEC, I.: *Spoločnosť, politika, historiografia : Pokrivené (?) zrkadlo dejín slovenskej spoločnosti v dvadsiatom storočí*. Bratislava : Historický ústav SAV – Prodama, spol. s r. o., 2009. 264 s. ISBN 978-80-89396-02-3.

KAMENEC, I.: Vnútropolitický vývoj a režim Slovenskej republiky v rokoch 1939 –1945. In: KOVÁČOVÁ, V. a kol.: *Riešenie židovskej otázky v spojeneckých krajinách nacistického Nemecka*. Banská Bystrica : Múzeum SNP, 2012, s. 9-16. ISBN 978-80-89514-12-0.

KOVÁČOVÁ, V.: Dr. Jozef Tiso a riešenie židovskej otázky na Slovensku. In: KOVÁČOVÁ, V. a kol.: *Riešenie židovskej otázky v spojeneckých krajinách nacistického Nemecka*. Banská Bystrica : Múzeum SNP, 2012, s. 46-54. ISBN 978-80-89514-12-0.

POZNÁMKY

KUBÁTOVÁ, H.: *Nepokradeš! : Náklady a postoje slovenské spoločnosti k židovskej otázke, 1938 – 1945*. Praha : Academia, 2013. 266 s. ISBN 978-80-200-2230-1.

MEŠKOVÁ-HRADSKÁ, K.: *Židia v 1.ČSR : Politické ambície a sklamaná*. Bratislava : Historický ústav SAV – Marenčin PT, 2021, 192 s. ISBN 978-80-569-0786-3.

MIČEV, S.: Osudy ušľachtilých duší. In: KOVÁČOVÁ, V. a kol.: *Medzinárodná vedecká konferencia : Druhá vlna deportácií Židov zo Slovenska*. Banská Bystrica : Múzeum SNP, 2010, s. 94-112. ISBN 978-80-89514-00-7.

MIČEV, S.: Protižidovské zákonodarstvo na Slovensku v rokoch 1939 – 1945. In: KOVÁČOVÁ, V. a kol.: *Riešenie židovskej otázky v spojeneckých krajinách nacistického Nemecka*. Banská Bystrica : Múzeum SNP, 2012, s. 97-111. ISBN 978-80-89514-12-0.

NIŽŇANSKÝ, E.: *Nacizmus, holokaust, slovenský štát*. Bratislava : Kalligram, 2010. 296 s. ISBN 978-80-8101-396-6.

NIŽŇANSKÝ, E.: *Politika antisemitizmu a holokaust na Slovensku v rokoch 1938 – 1945*. Banská Bystrica : Múzeum SNP, 2016. 496 s. ISBN 978-80-89514-30-4.

OSYKOVÁ, L.: Protižidovská agitácia v druhej polovici 30. rokov 20. storočia na Slovensku. In: KOVÁČOVÁ, V. a kol.: *Riešenie židovskej otázky v spojeneckých krajinách nacistického Nemecka*. Banská Bystrica : Múzeum SNP, 2012, s. 30-45. ISBN 978-80-89514-12-0.

SOTÁKOVÁ, L.: Židia v povojnovom Slovensku – medzi integráciou a odmietaním... In: *Vojnová kronika*, roč. 3, 2014, č. 2, s. 24-37. ISSN 1338-6379.

SZABÓ, M.: *Od slov k činom : Slovenské národné hnutie a antisemitizmus (1875 – 1922)*. Bratislava : Kalligram, 2014. 252 s. ISBN 978-80-8101-5.

TIŠLIAR, P.: Prvé slovenské sčítanie ľudu z roku 1919 [online]. Infostat [cit. 2021-12-03]. Dostupné na internete: <<http://www.infostat.sk/vdc/pdf/census1919.pdf>>.

ŽÁČEK, P.: V čele ŠtB : Pád režimu v záznamoch dôstojníka tajnej polície [online]. Ústav pamäti národa, 2006. [cit. 2021-12-5]. Dostupné na internete: <https://www.upn.gov.sk/publikacie_web/v-cele-stb.pdf>.

TÉMY NA VEDENIE ZÁVEREČNEJ DISKUSIE

1. Vymenujte a vysvetlite tri základné typy antisemitizmu na Slovensku, ktoré sa vyvinuli v 19. storočí.
2. Charakterizujte protižidovské opatrenia Slovenského štátu.
3. Popíšte prvú a druhú vlnu deportácií Židov zo Slovenska.
4. V čom predstavuje holokaust Židov na Slovensku počas druhej svetovej vojny memento pre dnešnú generáciu?
5. Objavuje sa antisemitizmus v spoločnosti aj v súčasnosti?